

# Европейската икономическа общност в българския печат от края на 80-те години - идеологизация vs. нормализация

Доц. д-р Мирела Велкова Велева - Ефтимова,  
СУ „Св. Кл. Охридски“, Философски факултет,  
катедра „Европеистика“

Последният доклад на ЕК по механизма за сътрудничество и проверка от януари 2014 г. определя „цялостния напредък“ на България не само като „недостатъчен“, но и като „несигурен“. Настоящите констатации на ЕК по изпълнението на следприсъединителната условност на ЕС са логично продължение на подобни заключения от времето на предприсъединителната подготовка на страната в рамките на източното разширяване. Българският прогрес в адаптацията към нормите и ценностите на Съюза е бавен, ограничен и непоследователен. Изброените характеристики са ясно видими и по време на предприсъединителния период, когато българската държава предприема първите инициативи за нормализиране на отношенията с ЕИО в края на 80-те и началото на 90-те години.

Превръщането на мудността и колебанието в специфики на българския случай в процеса на източно разширяване на ЕС и отсъствието на свидетелства за преодоляването им към настоящия момент поставят въпроса за източниците на този проблем. Настоящият доклад има за цел да предложи обяснение, като се фокусира върху най-ранната проява на изброените по-горе характеристики - процеса на нормализация в отношенията между България и ЕИО. Това обяснение допълва тезата на Милада Вахудова, че българските инициативи спрямо ЕС са забавени и колебливи поради иницирирането им от нереформираната българска комунистическа партия. Тази партия симулира реформи, тъй като е подложена на натиск от страна на заинтересовани икономически групи от нейните собствени среди и същевременно е освободена от контрола на

силна опозиция.<sup>1</sup> Целта на настоящия текст е да аргументира твърдението за наличие на още един източник, създаващ пречки пред бързия прогрес в нормализацията и институционализацията на отношенията между България и ЕИО - идеологическа обремененост на управляващите, която не позволява отдаването на приоритетно значение на връзките с ЕИО.

В изпълнение на поставената цел беше проведено проучване относно представянето на ЕИО в българския печат през упоменатия период. Изборът на този изследователски подход съответства на аргументите и инструментариума на конструктивистката школа, намираща все по-широко приложение в европейските изследвания изобщо и процеса на източно разширяване в частност. Според Крейг Парсънс „Едно идеологическо разбиране предполага, че структурните условия рядко диктуват специфичния курс на действие... Познавателната рамка, през която актьорите интерпретират заобикалящия ги свят, оформя начина, по който те ще отговорят на структурния или институционален натиск. Всеки избор е предпоставен от разбирането за причинните връзки, приоритизиране на ползи и загуби и нормативната легитимност на различните действия... Въпреки че структурната или нормативната преса може да засегне актьорите в техните вярвания..., идеите могат да редуцират тази преса. Идеите са автономни фактори в политиките и някои институции възникват заради идеите на основни актьори.“<sup>2</sup>

За пълноценното представяне на резултатите от проучването текстът е конструиран около три основни въпроса. Първо, какви са основните събития, оформящи динамиката на интеграционния процес през втората половина на 80-те, които би следвало да намерят място в публикуваните анализи по тази тема. Второ, как се променят отношенията между ЕИО и СИВ и съответно между България и Общността през същия период, така че да бъдат създадени достатъчно условия за отхвърляне на идеологизацията в оценките относно ЕИО. Трето, какви са интерпретациите относно събитията и процесите в ЕИО по време на нормализацията в отношенията между България и ЕИО в официалния печатен орган на управляващите и водещи научни списания.

За целите на настоящия анализ са използвани вторични източници, които не третират конкретната тема на доклада, но доставят информация относно контекста на проблема. Макар и не изобилни, такива изследвания вече са налични в българската историография.<sup>3</sup> Основни данни са извле-

<sup>1</sup> Vahudova, M., *Europe Undivided. Democracy, Leverage and Integration after Communism*. Oxford: OUP, 2005, p.20.

<sup>2</sup> Parsons, C., *A certain idea of Europe*, London: Cornell University Press, 2003, p.5.

<sup>3</sup> Динков, Д., *България в европейската интеграция*, София: Издателска къща БМ, 2002, с. 131; Петров, Л., *Бележки върху външната политика на България след 1989 година в европейски контекст*, В: *Защо рухна реалния социализъм в България*, София, 2001, с. 419-422

чени от първични източници - пълни годишни течения за периода 1985-1990 на сп. „Международни отношения“ и „Икономически отношения“, в „Работническо дело“ и публикувани стенографски протоколи на Народното събрание.

Втората половина на 80-те е време, в което интеграционният процес е реактивиран след относителен застой в предходната декада. В основата на тази нова динамика стои инициативата за завършване на вътрешния пазар. Тя е поставена на дневен ред от Ж. Делор, който поема председателския пост на ЕК през 1985 г. Инициативата е подкрепена от националните правителства на десетте държави членки като средство за възстановяване на икономическия растеж и инвестиции и съответно за повишаването на легитимността им. Европейският съвет в Брюксел през февруари 1985 г. дава мандат на ЕК да подготви разписание за завършване на вътрешния пазар. Подготвената от Комисията *Бяла книга за завършване на вътрешния пазар* представлява детайлизиран план за премахване на бариерите, така че в рамките на ЕИО да бъде осигурено свободно движение на стоки, хора, капитали и услуги до 1992 г. Тя съдържа около 300 мерки, които са насочени към хармонизиране на техническите стандарти, осигуряване на свободно движение на капитали, премахване на бариерите за свободна търговия, хармонизиране на непреките данъци, премахване на физическия граничен контрол между държавите членки.

Европейският съвет в Милано от юни 1985 г. приема задачите и разписанието от Бялата книга, както и свикването на Междуправителствена конференция за съставяне на нов договор, който да осигури изпълнението на програмата за завършване на вътрешния пазар. Новият договор, известен под името Единен европейски акт, е подписан през февруари 1986 г. Този договор представлява решителна крачка към задълбочаване на интеграцията. ЕЕА превръща гласуването с квалифицирано мнозинство по мерките, свързани с изграждането на вътрешен пазар, в норма. Договорът обвързва завършването на общия пазар с повишаване на икономическата кохезия, от една страна, и силна социална политика, от друга. Освен това той включва политиката в областта на околната среда и политическото сътрудничество, макар да оставя втората тема на междуправителствено ниво. Макар че бележките за икономически и паричен съюз в договора изглеждат незначителни, включването на темата дава легитимност на интеграцията в област, която е от централно значение за националния суверенитет.

Вторият процес, който донася динамика в развитието на ЕИО през втората половина на 80-те е средиземноморското разширяване. То приключва успешно през 1986 г. чрез присъединяването на Испания и Португалия към Общността, след дълъг период на предприсъединителна

подготовка, продължил девет години. Стремехът към членство на нови кандидати за пореден път (след две предходни разширявания) потвърждава притегателната сила на ЕИО като гарантираща развитие и просперитет. Придобиването на такова членство от две държави, които са не само по-бедни, но и с неразвити демокрации заради дългите години на авторитарно управление, доказва способността на ЕИО да модернизира и трансформира икономически и политически системи на периферни общества. Общността успява да осигури приспособяване на двете нови членки към по-високото ниво на икономическо развитие на старите членки чрез щедро финансиране. Освен това средиземноморското разширяване повишава значението на ЕИО като международен актьор, като засилва връзките ѝ с Латинска Америка и допринася за придобиването на авторитет на стабилизираща, изнасяща демокрация сила.

Двата процеса от втората половина на 80-те - задълбочаване и разширяване - осигуряват интеграционна динамика, която павира пътя към качествената промяна на ЕИО в началото на 90-те чрез създаването на политически съюз.

Успоредно с ключовите промени в рамките на ЕИО през втората половина на 80-те години протичат не по-малко съществени инициативи за реформи в европейския комунистически лагер, които довеждат до радикална промяна на отношенията между СИВ и ЕИО. Поемайки управлението на СССР, М. Горбачов настоява за помиряване и сближаване между двете общности, поставящи край на конфронтацията и взаимното отхвърляне. Признавайки политическата роля на ЕИО, той заявява, че е готов да обсъжда различни теми със страните членки. Към Изпълнителния комитет на СИВ през 1984 г. е създаден специален орган - Бюро по отношенията с ЕИО - който да съставя и координира позициите на страните от СИВ по съществениите търговско-политически въпроси в отношенията с ЕИО. Сесията на Съвета през септември 1985 г. приема предложението от генералният секретар на СИВ Вячеслав Сичов проект за декларация, чрез която двете общности се признават една друга в контекста на техните компетенции.

За ЕИО това означава, че СИВ изоставя следваната до този момент стратегия на отказ от търговски споразумения между двете общности, непризнавайки наднационалните компетенции на Общността. Въз основа на факта, че СИВ не разполага с делегиран авторитет да ръководи търговията на страните, членуващи в него, ЕИО настоява за паралелни преговори с тях с цел „нормализиране на отношенията“. През октомври 1985 г. комисарят по външните отношения на ЕК Вили де Клерк информира ЕП, че предложената обща декларация ще бъде приета по принцип, при условие че взаимното признаване бъде съпроводено с нормализация на двустранните

отношения между ЕИО и индивидуалните членове на СИВ. При това положение те биха могли да акредитират свои дипломатически представители към Общността, които да договорят търговски споразумения. Де Клерк изпраща до СИВ и всяка страна членка писмо в този смисъл през февруари 1986 г. До май 1986 г. всички се съгласяват с това предложение и така е поставено началото на формалните преговори между СИВ и ЕИО - септември 1986 г.

Преговорите по подготовката на Съвместна декларация продължават две години поради настояването на ЕИО за задоволителен прогрес на двустранните спогодби, както и заради неразбирателството по статута на Западен Берлин. Съвместната декларация е подписана на официална церемония в Люксембург през юни 1988 г. В нея СИВ и ЕИО декларират съгласие да развиват сътрудничеството в области, които се намират в техните сфери на компетенции и в които имат общ интерес. Тези области и инструментите за сътрудничество ще бъдат обект на преговори на представители на двете организации. Сесията на Съвета определя нормализирането на отношенията между СИВ и ЕИО и установяването на официални отношения между отделните страни - членки на СИВ, с ЕИО като „значителен принос в изпълнението на Заключителния акт от Хелзинки на СССЕ“ и „важен фактор за подобряване на политическия климат в Европа и света“.<sup>4</sup>

Подписването на съвместната декларация между ЕИО и СИВ е акт от изключително значение. Той реализира намеренията на съветския лидер за фундаментални промени в отношенията между комунистическата и капиталистическата система в Европа, отразени в концепцията му за „общ европейски дом“. Същевременно декларацията отваря пътя за страните - членки на СИВ, към сближаване с ЕИО, така че „завръщането към Европа“ става възможно. Взаимното признаване между СИВ и ЕИО позволява сключването на споразумения за търговия и сътрудничество (СТС) със страните - членки на СИВ - Унгария (дек. 1988), Полша (дек. 1989), Чехословакия, Румъния и България (1990), които нормализират отношенията и институционализират връзките на изброените държави с Общността.

Нормализацията на отношенията между ЕИО и СИВ не намира отражение в анализите относно динамиката на интеграционния проект от втората половина на 80-те на страниците на печатния орган на управляващата партия в „Работническо дело“. Напротив, проследяването на тези анализи подсказва, че политическият елит остава затворен в рамките на идеологическата традиция от времето на сталинизма. Общността е подложена

---

<sup>4</sup> Пак там, бр. 190, 1988/8 юли, Комюнике от 44-тата сесия на СИВ.

на критика от марксистко-ленински позиции, базирани върху преувеличаване на проблемите и игнориране на успехите в нейното развитие. Базисните „опорни точки“ в интерпретацията на ЕИО, формулирани през 50-те под съветско ръководство, в българския случай остават непроменени до края на 80-те.

Тези „опорни точки“, оформящи идеологическата рамка, в която са поставени анализите на ЕИО са две. Първо, западноевропейският интеграционен проект е лишен от перспективи за прогрес поради дълбоки и неразрешими противоречия между страните членки.<sup>5</sup> „Евросклерозата“ е описана като перманентна характеристика на Общността - пряко следствие от липсата на единна политика за стимулиране на технологичните изследвания, както и на изостряне противоречията „между трите центъра на световния империализъм“ (САЩ, ЕИО, Япония б.а.).<sup>6</sup> Провалът на интеграционния проект е предопределен и от институционалната архитектура на ЕИО, тъй като институциите са неефективни и вместо да улесняват функционирането на Общността, те го затрудняват.

Втората „опорна точка“ е констатацията за антиработническия характер на западноевропейската интеграция. Ето защо, дори да има спорадични успехи, западноевропейската интеграция обслужва интересите на капиталистите в ущърб на трудещите се. Тя изгражда „Европа на тръстовете“ или „Европа на монополите“.<sup>7</sup> Аргументите за тази съдържателна характеристика на ЕИО са базирани върху мотивите за изграждането на Общността: „...Основен класово-политически смисъл на политическата интеграция в Западна Европа е сплотяването и мобилизацията на силите на управляващата класа в борбата с прогресивните и демократичните сили в държавите от Европейската общност...“ Освен това, „социално-класовите и международно-политическите интереси на монополистичния капитал от региона в борбата срещу социализма и междуимпериалистическите противоречия със САЩ и Япония“. И накрая - „...социално-класовото господство на монополистичната буржоазия се укрепва допълнително на интеграционно равнище. Това превръща регионалната капиталистическа интеграция в специфично средство за противодействие на обективното развитие на социалния прогрес, което играе значима роля в класовата борба.“ Така, замисляното политическо обединение има „антиработнически и антидемократичен характер“.<sup>8</sup>

<sup>5</sup> Пак там, бр. 54, 1985, Общият пазар отново в цайтнот.

<sup>6</sup> Пак там, бр. 49, 1985, Технологичното противоборство на капитала.

<sup>7</sup> Пак там, бр. 291, 1988/17 октомври.

<sup>8</sup> Пак там, бр. 282, 1986/9 октомври.

Тези две „опорни точки“ оформят идеологическата рамка, в която са интерпретирани ключовите събития за интеграционния проект през втората половина на 80-те. Програма 1992 няма да донесе нищо повече, освен нови спорове.<sup>9</sup> Срещата в Милано е определена като „провал“, след който „западноевропейската икономическа общност навлиза в един съвсем неспокоен период на „медитация“, обещаващ „шумни разправии и ултимативни декларации“.<sup>10</sup> Нещо повече, създаването на вътрешен пазар „ще бъде използвано за ограничаване и премахване на извоюваните в десетилетни борби придобивки на работническата класа“, така че „общият пазар ще стане арена на остри социални конфликти“.<sup>11</sup>

Разширяването на ЕИО с нови държави членки - Испания и Португалия, ще донесе само проблеми както на новоприетите, така и на старите държави от Общността: „след разширяването и трудностите ще се преодоляват по-бавно и компромисите ще бъдат още по-нетрайни“.<sup>12</sup> „Влизането на Испания и Португалия в ЕИО ще изостри и селскостопанските противоречия в общността и ще стане допълнителен източник на кавги и напрежение“.<sup>13</sup> При тези проблеми и противоречия планираното развитие на ЕИО чрез изграждане на политически съюз „продължава да си остава безпътен мираж“. „Поскъпването на редица стоки е първата облага от влизането на Испания в Общия пазар“. „Иначе казано, за капитала има адаптиране, за обикновения човек - не“.<sup>14</sup>

Липсата на адекватен анализ относно природата, процесите и перспективите на ЕИО е характеристика и за експертното отразяване на европейската интеграция през втората половина на 80-те. Илюстрация на това твърдение са публикациите в две водещи в областта на икономиката и международните отношения български научни списания. Първото списание е „Икономическа мисъл“ към Икономическия институт при БАН, което се самоопределя като: „единственото в България общотeorетично икономическо списание“, за „критичен анализ най-новите явления и процеси в съвременния капитализъм“, източник на „достоверна информация“ за „научни работници и преподаватели, аспиранти и студенти, за партийни, държавни и стопански ръководители, за пропагандисти и общественици“. Второто списание е „Международни отношения“ - научно-teоретично списание на Института по международни отношения и социалистическа интеграция при БАН.

---

<sup>9</sup> Пак там, бр. 168, 1985/17 юни.

<sup>10</sup> Пак там, бр. 185, 1985/4 юли.

<sup>11</sup> Пак там, бр. 182, 1988/30 юни.

<sup>12</sup> Пак там, бр. 166, 1985.

<sup>13</sup> Пак там, бр. 3, 1986/3 януари.

<sup>14</sup> Пак там, бр.1, 1986/1 януари.

Водещи български икономисти и специалисти по международни отношения обосновават в научни разработки представените по-горе идеологически деформирани твърдения за ЕИО. В статия, посветена на резултатите от въвеждането на европейската валутна система, авторът стига до заключението, че през своето шестгодишно действие системата „не оправда надеждите, които ѝ се възлагаха“ - фиксираните валутни паритети не са възстановени, няма ускоряване на икономическия растеж, нито засилване на интеграционните процеси. Това негативно икономическо развитие е в съответствие със закона за неравномерното...<sup>15</sup> Участниците в научна сесия на тема „Нови явления и тенденции в международните икономически отношения на капитализма“, проведена през май 1987 г. в София, стигат до извода, че капиталистическият тип интеграция, реализиран чрез ЕИО, „има ограничен характер в съвременните условия на нов етап в научно-техническата революция“. В този смисъл западно-европейската интеграция няма оптимистична перспектива за бъдещо развитие.<sup>16</sup> В статия, която анализира промените в ЕИО след приемането на ЕЕЗ (Единен европейски закон), авторът определя Общността като резултат от „продължителния упадък на западноевропейския капитализъм“. Тя има антиработнически характер, тъй като сред основните мотиви за учредяването ѝ са: „подемът в работническото движение“, ограничаване влиянието на комунистическите и социалистическите партии, осигуряване на доминираща позиция на Запада в съперничеството със социалистическата система, както и създаване на „главна военнопромишлена база на НАТО“.<sup>17</sup>

Отсъствието на обективен изследователски подход е коректно, но инцидентно отбелязано от Г. Минасян и Р. Даскалов в тяхна рецензия за книгата на С. Давидова и С. Петранов „Сравнителен анализ на икономическите структури на страните - членки на ЕИО“, излязла през 1987 г. Според двамата рецензенти „сред икономистите се наблюдава определена поляризация - едни се занимават само с проблемите на социалистическата икономика, а други - с критика на капиталистическата икономика“ и... „твърде често се плаща данък на предварителната предубеденост, смесва се икономическата и политическата проблематика“.<sup>18</sup>

Анализът на публикациите, посветени на тенденциите и перспективите пред ЕИО от 1985 г. до края на 1989 г. показва системна идеологическа

<sup>15</sup> ИМ, кн. 3/1986 Стойчев, А., Проблеми на европейската валутна система, с. 86-99.

<sup>16</sup> Икономическа мисъл, кн. 9/1987, с. 87-89.

<sup>17</sup> Международни отношения, кн. 3/1989, с. 38-45.

<sup>18</sup> Пак там, кн. 7/1988, с. 78-79.



деформация на интерпретациите по тази тема. Западна Европа и нейният интеграционен проект са отхвърлени в традициите на комунистическата идеология. Такова конструиране на образа на ЕИО в публичния дискурс не е българска специфика, а обща характеристика в политиката на комунистическите правителства от съветската сателитна система. За разлика от държавите от Вишеградската група, обаче, този образ няма работеща алтернатива в българския случай поради отсъствието на значими, автентични дисидентски движения със собствени идеологически платформи. Нещо повече, удържането на властта от нереформираната комунистическа партия и съответно доминирането в публичния дискурс след 1989 г. не позволява категорично скъсване с комунистическото минало и съответстващите му идеологически модели.<sup>19</sup>

Въпреки началото на преговори между ЕИО и България за сключване на споразумение за търговско сътрудничество, повечето от водещите фигури в бившата комунистическа партия подкрепят външнополитическа линия, която да съхрани близките връзки с Москва, но и дистанцията от Запада.<sup>20</sup> Поне до средата на 1990 г. българските управляващи продължават да аргументират позицията, че „...с участието ни в тези организации (СИВ и останалите социалистически организации - б.а.), със съюза и партньорските ни връзки със СССР ние с право свързваме и икономическата перспектива и гарантирането на националната сигурност и териториалната цялост на българската държава.“<sup>21</sup> Българският министър председател А. Луканов, заявява „Следва да отчитаме, че в сегашните условия Европа за нас не е само Западна Европа, колкото и важна да е тя за бъдещото развитие на България по демократичен път, за нейното приобщаване към общността на цивилизованите, демократични народи. Все пак тя е една цялост. В тази Европа ще имат важно място нашите партньори от Източна Европа и СССР.“<sup>22</sup> В предизборната платформа на БСП, публикувана през април 1990 г., задълбочаването на връзките с ЕИО не фигурира като цел. За сметка на това БСП подкрепя „съхраняването и развитието на политическите, стопански и духовни отношения със СССР“ и изграждането на интегрирана Европа под формата на „общия европейски дом от Атлантика до Урал“.<sup>23</sup>

<sup>19</sup> Две еднопартийни комунистически правителства - на А. Луканов (5 февруари 1990 - 21 септември 1990 и 21 септември 1990 - 22 декември 1990).

<sup>20</sup> Vahudova, M., *Europe Undivided. Democracy, leverage, and integration after Communism*. Oxford: OUP, 2005, p. 100.

<sup>21</sup> Ананиева, Н., Андрей Луканов в парламента, ИК „Хр. Ботев“, София, 1997, с. 35.

<sup>22</sup> Луканов, А., Луканов за кризата, ИК „Хр. Ботев“, София, 1992, с. 56, Из заключителното изказване на А. Луканов по дебата за отчета на първото правителство пред ВНС - 22 август 1990 г.

<sup>23</sup> Дума, бр. 2, 1990.

При така конструираната идеологическа платформа на управляващите бавният ход на преговорите с ЕИО по сключване на СТС не е изненадващ. Отново в традициите на комунистическата риторика отговорността за забавянето е прехвърлена изцяло върху Общността. В интервю, дадено през април 1989 г., ръководителят на българската делегация А. Папаризов заявява, че икономическата реформа, извършена в България, изисква отхвърляне на характеристиката „страна с държавна търговия“, каквато очевидно Европейската комисия продължава некоректно да поддържа, въпреки приемането на Указ 56 през януари 1989 г.<sup>24</sup> Споразумението за търговско и икономическо сътрудничество между България и ЕИО е подписано на 8 май 1990 г. в Брюксел - доста по-късно от Унгария (декември 1988 г.) и Полша (декември 1989 г.).

От изложеното дотук може да бъде направено следното заключение. Прогресът в развитието на ЕИО, както и радикалната промяна в отношенията между Общността и СИВ в посока към нормализация и сближаване не намират адекватно отражение в интерпретациите относно съдържанието и перспективите пред западноевропейския интеграционен проект в българския публичен дискурс. Напротив, през втората половина на 80-те ЕИО е анализирана и дефинирана през призмата на традиционната комунистическа идеология - като обречен проект с антиработнически характер. Устойчивото поддържане на комунистическата идеологическа традиция в интерпретациите относно ЕИО паралелно с протичането на преговорите по сключване на СТС, което практически е и първата крачка към сближаване с Общността, показва, че това сближаване е формално включване в процеса на договаряне между страните от СИВ и ЕИО, а не премислена и дългосрочна правителствена политика. Ограничената ангажираност на първите български посткомунистически правителства спрямо европейските въпроси предопределя и забавянето в сближаването и задълбочаването на отношенията между България и ЕС.

В по-широк план, системно поддържаната идеологизация на образа на ЕИО в публичния дискурс, който при това няма алтернатива, води до стигматизиране на свързаните със западноевропейския проект въпроси, което въздържа и отстранява експертния интерес към тази проблематика. Недостигът на експертно знание е проблем, който затормозява и също забавя ефективното включване на България в процеса на източното разширяване на ЕС.

Първоначалното забавяне на българската държава в предприемане на решителни стъпки към сближаване с ЕИО не е преодоляно след включва-

---

<sup>24</sup> Работническо дело, бр. 104, 1989.

нето ѝ в процеса на източното разширяване, въпреки неколнократното изравняване на позициите на страната с тези на останалите участници в процеса. Интерпретирайки превратно позитивните сигнали от страна на ЕС, българските управляващите не успяват да се възползват от предоставения шанс за равно третиране с по-напредналите в реформения процес. Напротив, мудната предприсъединителна подготовка, чието основно съдържание е адаптирането на кандидатката с нормите на ЕС, се превръща в основна характеристика на българския случай. Същевременно, сянката на първоначалното закъснение „замърсява“ и без това „мътния“ образ на България в ЕС, изостряйки вниманието към нея.

### **Библиография**

1. Parsons, C., *A certain idea of Europe*, London: Cornell University Press, 2003, p.5.
2. Vahudova, M., *Europe Undivided. Democracy, leverage, and integration after Communism*. Oxford: OUP, 2005.
3. Ананиева, Н., Андрей Луканов в парламента, ИК „Хр. Ботев“, София, 1997.
4. Луканов, А., Луканов за кризата, ИК „Хр. Ботев“, София, 1992.